

Fogyasztói árindexek Magyarországon, 1980–1993

Év	Évi átlagos változás (százalék)
1980	9,1
1981	4,6
1982	6,9
1983	7,3
1984	8,3
1985	7,0
1986	5,3
1987	8,6
1988	15,5
1989	17,0
1990	28,9
1991	35,0
1992	23,0
1993	22,5

Forrás: 1980–1987 időszak: *Központi Statisztikai Hivatal* [1992] 213. o.; 1988–1993: *Központi Statisztikai Hivatal* [1994] 88. o.

mind a bérjellegű, mind a más forrásból származó jövedelem – ne szaladjon el. Ha nyakló nélkül növekednek a nominálbérek és más jövedelmek, mégpedig olyan fejlődési szakaszban, amikor az árak liberalizálása még kevéssé haladt előre, akkor a hiány rendkívül intenzívvé válhat. (Ez volt a helyzet Lengyelországban és a Szovjetunióban, illetve annak utódállamaiban a nagy pénzügyi reform előtt. Lásd *Lipton–Sachs* [1990].) Magyarországon ez nem következett be, mert az ár-, bér- és pénzügyi politika eleve óvatosabb volt ebben a tekintetben.

Milyen tényezők állhatnak a bérek elszaladásának útjában? Amikor már elég kemény a költségvetési korlát, nemcsak a magánszektorban, hanem az állami vállalatokban is, akkor a vállalat túlélési és nyereségmaximalizálási érdeke útját állja a bérnyomásnak. Ebbe az irányba hat a növekvő munkanélküliség, a munkaerő túlkínálata. Amíg azonban ez az institutionális átalakulás és a munkaerőpiac új állapota létre nem jön, a makrokereslet elszaladásának megakadályozására elkerülhetetlennek látszik a nominálbérek bürokratikus korlátozása. Ez történt például Magyarországon és Lengyelországban is, ahol a túlzottan minősített béreket fizető vállalatot büntető jellegű adó sújtotta. Ez a bürokratikus korlátozás, önmagában véve, nem *szükséges* feltétele a hiánygazdaság felszámolásának, amely esetleg megvalósulhat enélkül is. Olyan rendszabály ez, amely előbb-utóbb összeférhetlenné válik a vállalatok autonómiájával és az allokáció hatékonyságával. Jellegzetesen *átmeneti* intézkedés, amely felgyorsíthatja az „átbillenést” az eladók piacából a vevők piacába.

A monetáris politika szerepe

Szükség van-e restriktív monetáris politikára ahhoz, hogy a hiánygazdaság felszámoldják? Mielőtt a kérdésre felelnék, tisztázzuk a fogalmakat! A monetáris politika a pénzkínálat befolyásolására irányuló tevékenységében a következő alternatívák között választ:

A) *Szűkíteni* akarja a pénzkínálatot a pénzkereslethez képest. A pénzkínálat növekedési rátája legyen kisebb, mint a várható infláció és a várható reálkamatlábak figyelembevételével számított várható nominális GDP által generált pénzkeresleté. Ha

erre törekszik a monetáris politika, akkor még abban is döntenie kell, hogy *milyen mértékben* kívánja ezt a szűkítést végrehajtani.

B) *Sem szűkíteni, sem bővíteni nem kívánja a pénzkínálatot a pénzkereslethez képest.* Arra törekszik, hogy a pénzkínálat növekedési rátája éppen akkora legyen, mint a várható infláció és a várható reálkamatlábak figyelembevételével számított várható nominális GDP által generált pénzkeresleté. Más szóval, feltételezve a pénz forgási sebességének változatlanságát, a pénzkínálat növekedési szorzója egyezze meg a várható inflációs szorzó és a várható reálnövekedési szorzó szorzatával.

C) *Bővíteni* akarja a pénzkínálatot a pénzkereslethez képest. A pénzkínálat növekedési rátája legyen nagyobb, mint a várható infláció és a várható reálkamatlábak figyelembevételével számított várható nominális GDP által generált pénzkeresleté. Ha erre törekszik a monetáris politika, akkor még abban is döntenie kell, *milyen mértékben* kívánja ezt a bővítést végrehajtani.

A magyar pénzügyi zsargon „restriktívnek” minősíti nemcsak az *A* típusú politikát, amelyet a nyugati szaknyelv „feszítettnek” nevezne (tight monetary policy), hanem a *B* típusút is, amely pedig utat enged a mindenkori „tervezett” inflációnak. Valójában ez csak annyiban restriktív, hogy biztosítja az infláció kézbe tartását. Az infláció nem nő gyorsabban, mint ahogy azt a gazdaságpolitika megtervezi, elsősorban a költségemelkedések oldaláról.³³

Az *A*, *B* és *C* alternatíva a monetáris politika háromféle lehetséges *szándéka*. Még ha a monetáris politika irányítói egyértelműen határoznának is a szándékot illetően, akkor is nyitva van még számos további kérdés. Milyen eszközöket tudnak és akarnak igénybe venni szándékaik elérésére? És ami a legfontosabb: képesek-e a szándékot következetesen és konzisztens módon megvalósítani?

A magyar közgazdasági kutatás egyelőre adós annak a feladatnak a megoldásával, hogy az elmúlt hat-nyolc év monetáris politikáját minősítse a fenti kategóriáknak megfelelően. A rendelkezésre álló adatok inkonzisztenciát tükröznek a különböző, egymásnak esetleg ellentmondó szándékok és az egymással konfliktusban álló eszközök között. A végeredmény az időszak nagy részében leginkább a középső esetnek, a hozzáigazodó *B* típusú monetáris politikának felel meg. Legfeljebb egy-egy rövidebb időszakban érvényesült, többé vagy inkább kevésbé konzisztens módon, az *A* típusú, szűkítő jellegű politika. Az elmúlt két évben sok jele van annak, hogy áttérés mutatkozik a bővítő, *C* típusú monetáris politikára, noha az erre utaló jelek nem egyértelműek, és a monetáris expanzió mértéke nem nagy.³⁴

Most pedig visszatérhetünk a tanulmány fő témájához, a hiánygazdaság felszámolásához. A hiánygazdaság felszámolásának *elsődleges* feltétele azoknak az institutionális változásoknak a végrehajtása, amelyeket e fejezet első és harmadik alfejezete írt le, és amelyek Magyarországon eredményesen végbementek. Ezt azonban *másodlagosan* ki kell egészítenie alkalmas monetáris politikának. Ha a monetáris politika *A* típusú, szűkítő jellegű, akkor ez katalizátorként felgyorsíthatja a hiánygazdaság felszámolását. Akkor ez az elszaladásra hajlamos makrokeresleti komponensek növelésének útjába még egy torlaszt emel. A beruházási éhségről való leszoktatást elősegíti, ha szigorúan korlátozzák a beruházási hitelek állományát. A halmozási tendenciáról való leszoktatást elősegíti, ha szűkösebb a készletfinanszírozásra rendelkezésre álló hitelek állománya. Ha még élnek az árak bürokratikus rögzítésének maradvá-

³³ A *B* típusú politikát a nominális GDP pénzkeresletéhez folyamatosan *hozzáigazodó* (accommodating) monetáris politikának szokta nevezni a szakirodalom. Ez sokkal találóbb, mint a restriktív jelző.

³⁴ A fenti megállapítások megfogalmazásakor felhasználtam Balassa Ákos [1993] és Várhegyi Éva [1993] tanulmányait.

nyai, tehát fennáll az infláció adminisztratív visszaszorításának lehetősége, akkor a makrokereslet növekedését fékező-lassító politika enyhíti a visszaszorított inflációt kísérő hiányjelenségeket. A szűkítő monetáris politika fékezi a bérnyomásnak utána engedő jövedelempolitikát, és ezen belül az engedékeny bérpolitikát.

Mindez bizonyos fokig elmondható még a *B* típusú, a várt inflációhoz hozzáigazodó monetáris politikáról is. Ez, ha nem is lendíti előre, de legalább nem akadályozza a hiánygazdaság felszámolását – feltéve, hogy az elsődleges feltétel teljesül, a felsorolt institutionális változások végbemennek.

E gondolatmenet alapján elmondható: a hiánygazdaság felszámolásának *szükséges feltétele*, hogy legalább *B* típusú vagy ennél szigorúbb monetáris politika érvényesüljön.

A *C* típusú monetáris politika kifejezetten a hiánygazdaság felszámolása ellen dolgozik, ha olyankor alkalmazzák, amikor még a felszámoláshoz szükséges minimális institutionális változások sem mentek végbe. A posztoszocialista országok egy részében a hiánygazdaság felszámolása éppen azért akadt el vagy lassult le, mert *C* típusú monetáris politika uralkodik. Ha viszont már alapjában véve véget ért a hiánygazdaság felszámolása, akkor a *C* típusú, expanzív monetáris politikára való áttérés nem vezet a hiánygazdaság újralesztéséhez – feltételezve, hogy az intézményi rendszerben nem megy végbe restauráció. Viszont ez a monetáris politika hozzájárul az infláció felgyorsulásához, az esetleges korábbi stabilizációs eredmények aláásásához. Ez azonban immár nem „hiánygazdasági” jelenség, hanem a piacgazdaságokban szokásos összefüggés a monetáris politika és az infláció között.

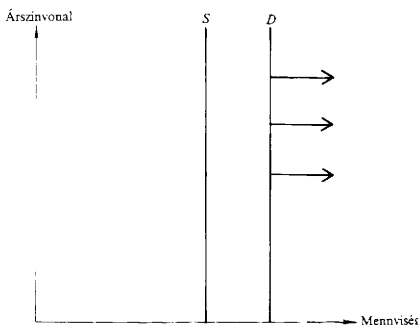
Néhány fő makroösszefüggés áttekintése

Az 1. és 2. ábra az eddig elmondottak szemléltetésére szolgál; a makroökonómiában jól ismert ábrázolásmóddal, végtelenen leegyszerűsített formában mutatja be az alapvető makroösszefüggéseket.

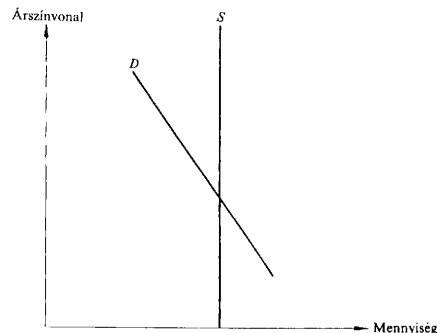
1. ábra

2. ábra

A hiánygazdaság makroállapota

A hiánygazdaság felszámolása utáni makroállapot

Az 1. ábra a klasszikus szocializmus normálállapotát illusztrálja. A tényleges makrotermelés egyenlő a makrokínálattal, *S*-sel. A rendszer kínálatkorlátos. Mind a kínálati görbe, *S*, mind pedig a keresleti görbe, *D* vertikális; nem reagál az árszínvonalra. A makrokereslet függőleges egyenesre jobbra van a kínálat függőleges egyenesétől: azaz makrotúlereslet mutatkozik. A jobbra mutató nyilak jelképezik: a makrokeresleti görbe hajlamos arra, hogy elszaladjon. Közömbös, hogy pontosan mennyi-

vel nagyobb D , mint S – csak az a lényeges, hogy (egyreszert) egyes összetevőinek elszaladási hajlama következtében) mindig nagyobb nála. A makrotulkereslet nemcsak abból a keresletből áll, amelynek pénzügyi fedezete a vevők zsebében van. Hozzáadható az a vételi szándék is, amelynek pénzügyi fedezete nincsen ugyan kézben, de amelyről a vállalat vagy állami intézmény tudja: ha megvalósul, akkor az állam fedezni fogja a kiadást.³⁵

A 2. ábra azt az állapotot mutatja be, amikor megszűnt a hiánygazdaság. A szembevetendő különbség az 1. ábrával szemben az, hogy a makrokeresleti görbe elfordult. E görbe (az ábra komparatív statikus világában, azaz minden egyéb körülmény változatlanosságát feltételezve) lefelé lejt. Ha más tényező nem is, de az úgynevezett reálmérleghatás keresletcsökkentésre kényszeríti a pénztulajdonosokat, ha az árszínvonal emelkedésének arányában csökken pénzkészletük vásárlóereje. A makrokinálattal kapcsolatban azt feltételezzük, hogy a görbe vertikális, azaz nem függ az árszínvonalától.

A makrokeresleti görbe elfordulása lehetővé teszi, hogy a két görbe metszse egymást, azaz a makrokinálat és makrokereslet egybeessen.³⁶ A végbement institutionális változások pedig mozgásba hozzák azt a piaci mechanizmust, amely ezt az egybeesést makroszinten valóban megvalósítja.

A közgazdászok egy része a 2. ábrán szemléltetett helyzetet így jellemezné: az áruk piacán helyreállt a gazdaság alapvető piaci egyensúlya. A magam részéről nem zárkoznék el ettől a megállapítástól, hiszen bizonyos értelemben megállja a helyét. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy ez a metszéspont kétdimenziós statikus ábrán látható, amely a kínálatot és keresletet egyetlen változó, az árszínvonal függvényében mutatja be. Lehetséges, hogy a gazdaságban egy adott pillanatban az éppen érvényes árszínvonal mellett a makrokereslet megegyezik a makrokinálattal – de közben a dinamikát tekintve állandóan nő az árszínvonal, azaz infláció megy végbe, a kínálat csökken, mikroszinten nem esik egybe a kereslet és a kínálat, és így tovább. Nem lenne tehát helyes a 2. ábrán szemléltetett gazdaságról további gondos minősítés nélkül azt mondani, hogy „piaci egyensúlyban” van.

A hiány öngerjesztése

Amint az eddigiekből is kiderült, számos ok együttesen hozza létre a hiánygazdaságot. Attól kezdve, hogy ez az állapot létrejött, az emberek megszokták az őket körülvevő hiányjelenségeket, és ez beépül várakozásaikba és magatartásukba. Ez tovább fokozza a hiányt; a hiány hiányt szül.

Két példát említek; mindkettőről szó volt már a fentiekben. Az egyik a halmozási tendencia: az a tény, hogy inpuhiányra lehet számítani, készletfelhalmozásra készíti a vállalatokat – és ez tovább növeli a kínálat és a kereslet közti aránytalanságot.

³⁵ Erre a sajátos elköltetlen pénztömegre hívta fel a figyelmet a fejezet harmadik alfejezete.

³⁶ A 2. ábra az úgynevezett klasszikus esetet mutatja be: a makrokinálati görbe vertikális. Ismeretes az úgynevezett keynesi eset is, amelyben a makrokinálati görbe az árszínvonal függvényében felfelé emelkedik. Noha a kétféle eset megkülönböztetése mind elméletileg, mind gazdaságpolitikailag igen fontos, az elemzésnek ezen a pontján közömbös, hogy melyik esetet mutatjuk be. Számunkra most az a lényeges, hogy a keresleti görbe elfordulása miatt most már létezik a két görbe metszéspontja.

A kétféle eset megkülönböztetésének kifejtése megtalálható a makroökonómiai összefoglaló munkákban. (Lásd például Sachs és Larrain [1993] 55–76. o.) A disequilibriumiskola munkái is alkalmazzák ezt a megkülönböztetést. (Lásd például Malinvaud [1977] 29–32. o.) Csupán utalni szeretnék arra, hogy a két eset eltérése végső soron a bérek és a munkaerőpiac viselkedésének kétféle magyarázatával függ össze.

A másik példa: a hiány kiváltó tényezői közé soroltam a beruházási éhséget. A beruházó többek között azért mer nyakló nélkül beruházni, mert nem fél attól, hogy a termék a nyakán marad, hiszen krónikus hiánygazdaságban mindig akad vevő.

A hiányra vonatkozó várakozások az *önmegvalósító* gazdaságpszichológiai jelenségek körébe tartoznak. A többi között ezért is nehéz a hiány megszüntetése. Csak amikor a gazdaság szereplői kézzelfoghatóan, huzamosabb időn át érzékelik, hogy a hiány valóban megszűnt, akkor kezdik újjáformálni várakozásaikat, és megtanulni az új viselkedési rutinokat.

A politikai fordulat hatása

A fejezet elején leírt institutionális változások még a szocialista rendszer politikai keretei között végbemenő reformok idején kezdődtek meg. Éppen Magyarország példája igazolja azt, hogy egy hosszú időn át húzódó reformfolyamat már nagy lépéseket tehet a hiánygazdaság felszámolása felé. Ennek elismerése azonban összefér azzal a megfigyeléssel, hogy végül is a politikai fordulat gyorsította és szilárdította meg ezeket a változásokat. Addig felemás volt a helyzet; senki sem volt biztos abban, hogy a változások visszafordíthatatlanok. Történelmi tapasztalatok igazolták ezt a szorongást, elsősorban az 1968. évi Prágai Tavasz leverése, vagy például a magyar gazdasági reform részleges visszarendeződése 1972–1973-ban. Amíg a kommunista pártnak politikai monopóliuma volt, nem válhatott uralkodóvá a magánszektor, és nem voltak törvényes garanciák a magántulajdon biztonságára. Az állami vállalat még úgy érezte, hogy privilégiumait ugyan kissé megtépázták, de azok azért alapjában véve fennmaradtak.

Magyarországon a politikai fordulat 1989–1990-ben következett be. A kommunista párt elvesztette politikai egyeduralmát. Lezajlottak a parlamenti választások, amelyek után nemcsak a kormányt alakító, de az ellenzéki pártok is hitelesen szögezheték le: a magántulajdonon alapuló piaci gazdaság hívei. Ettől kezdve már nemcsak burkolt utalásokkal célozhattak a kapitalizmusra, hanem hivatalos kormányprogrammá vált a gazdaság átvezetése a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe. A hatalmi struktúra és a hivatalosan hirdetett ideológia e gyökeres és gyors megváltozása adott lendületet a fejezet elején leírt institutionális átalakulásnak, amely végül is a hiány felszámolásához vezetett.

Az okozati elemzés összefoglalása

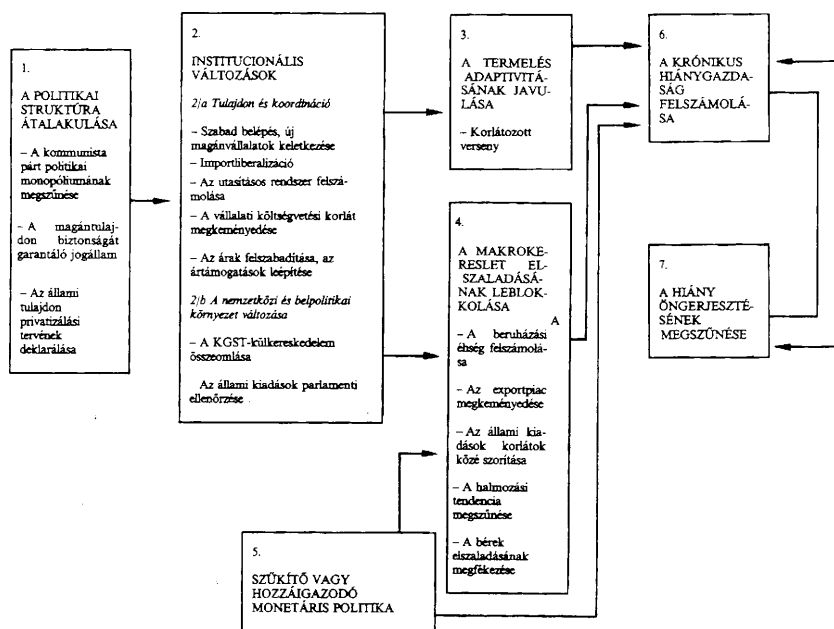
A 3. ábra összefoglalja a hiány felszámolására ható tényezők közötti kapcsolatot. A könnyebb áttekintés kedvéért csak a hatások *főirányát* tüntettem fel. Emellett valamennyi tényező kölcsönösen hat egymásra, és persze visszahatás is létezik. Azaz az oksági láncolatban a főirány szerint balról jobbra haladva, a jobb oldalhoz közelebb levő tényezők visszahatnak a tőlük balra levő tényezőkre.

Az alapvető oksági összefüggés sokak számára magától értetődőnek tűnik: ha egyszer megszűnik a szocialista rendszer, azzal együtt megszűnik a hiánygazdaság is.³⁷ A végső ok (a rendszerváltás) és a tanulmányban vizsgált végső következmény (a hiánygazdaság felszámolása) között azonban számos közbeeső tényező játszik szerepet. Az ok-okozati kapcsolatok láncolatának sajátos hierarchiáját fejtette ki a tanulmány eddigi része, és mutatja be sematikus formában az ábra. E szerint a politikai

³⁷ A hiánygazdaság korában terjedt el a következő talalós kérdés: „Mi történne akkor, ha a Szaharában hatalomra kerülne a kommunista párt? Válasz: hiánycikké válna a homok.”

3. ábra

A hiány felszámolásának okozati láncolata

struktúra meghatározóan hat az inténciókra. Ezek alakítják ki a gazdasági alanyok viselkedését, s ez a viselkedés generálja végső soron a rendszerre jellemző egyensúlyi állapotot.

A hiánygazdaság felszámolásához egyaránt szükség van megfelelő makroszintű kormányzati politikára, elsősorban erre a célra alkalmas monetáris, fiskális és jövedelmi politikára; továbbá olyan mikroszintű átalakulásra, amely létrehozza a gazdasági alanyok piacconform viselkedését.

Tanulmányom alapgondolata azonos azzal, amit korábbi munkáim sugalmaztak: a krónikus hiánygazdaság a klasszikus szocialista rendszerre jellemző, *rendszer-specifikus* képződmény. Felszámolása felé megtörténhetnek az első lépések még a politikai fordulat előtt; ezek azonban felemás, még meg nem gyökeresedett, nem robusztus változások. A hiánygazdaság felszámolása akkor véglegesedik, amikor magának a politikai-gazdasági rendszernek az átalakulása kellőképpen előrehaladt.³⁸

³⁸ Felmerül a kérdés: vajon Kína képes-e felszámolni a hiánygazdaságot, még mielőtt a kommunista párt politikai egyeduralma megszűnne? Annyi bizonyos, hogy Kína már eddig is messze előrehaladt azokban az átalakulási folyamatokban, amelyeket a tanulmány előző alfejezetei írtak le. Hozzá kell tenni: maga a kínai kommunista párt is bizonyos fokig átalakulóban van; elveiben és gyakorlatában sok tekintetben elszakadt már a kommunista pártokra jellemző magatartástól.

Milyen mértékű átalakulásnak kell végbemennie a politikai struktúrában ahhoz, hogy a hiánygazdaság végérvényesen felszámolódjék? A kínai tapasztalat igen fontos e kérdés teljes megválaszolásához – de a tudományosan meggyőző válasszal még várni kell; még hosszú időszakon át figyelemmel kell kísérni a kínai politikai és gazdasági reform menetét.

A krónikus hiánygazdaság megszüntetésének nem szükséges feltétele az, hogy az általános rendszerváltás és ezen belül a tanulmányban kiemelt konkrét institutionális változások teljes következetességgel, „százszázalékosan” végbemenjenek. *Erre a célra*, azaz a hiánygazdaság megszüntetéséhez az is elegendő, ha a változások elértek egy bizonyos küszöbértéket. Néhány példát sorolok fel ennek a gondolatnak a megvilágítására.

– Nem szükséges (nem is lehetséges) tökéletesen szabad belépés. Kell azonban annyi szabadság, hogy a hiány aránylag gyors belépést indukálhasson.

– Nem kell, hogy az állami tulajdon privatizálása befejeződjék. Akkora magánszektorra azonban szükség van, amekkora képes az állami szektor által kielégítetlenül hagyott keresletet aránylag gyorsan kielégíteni. Ezt a szempontot külön is hangsúlyozni szeretném. Nem szükséges a magánszektor túlsúlyának kialakulását megvárni a hiány felszámolásához elegendhetlen pénzügyi intézkedésekkel. De a magánszektor egy minimális részaránya nélkül a legradikálisabb pénzügyi stabilizáció sem vezet tartós eredményre a hiány felszámolásában.

– Nem kell erre a célra teljesen liberalizálni az importot. De kell annyi importszabadság, hogy a hazai termelés által hagyott hiányokat az import gyorsan megszüntethesse.

– Még ha nem keményedik is meg végérvényesen és messzemenően a költségvetési korlát, legalább azt a keménységi fokot érje el, hogy az állami vállalat ne érezhesse tovább garantálnak a túlélést. Érzékelnie kell, hogy élethalálharcot kell folytatnia a piacon.³⁹

– Az előbbi gondolat folytatásképpen: a gazdasági környezet változásának elégségesnek kell lennie ahhoz, hogy enyhüljön a beruházási éhség.

– Ha az árak egy része kötött marad is, legalább akkora hányaduk váljék szabaddá, hogy érdemben megmozdulhasson az árszínvonal, és így legalább makroszinten megegyezhessen a kínálat és a kereslet.

Magyarország 1968-tól kezdve fokozatosan közeledett ezekhez a küszöbértékekhez. A politikai rendszerváltozást követő első néhány év elég volt ahhoz, hogy minden lényeges ponton elérjük a szükséges küszöbértékeket. Körülbelül 1992-től kezdve gazdaságunk nem nevezhető többé krónikus hiánygazdaságnak.

Lengyelországban sokkal rövidebb időszakra összesűrítve, hirtelen megrázkódtatással zajlott le a hiánygazdasági állapot felszámolása. Ez azért volt lehetséges, mert a szocialista rendszer utolsó éveiben már megindult egy szerényebb mértékű, de mégiscsak valóságos reformfolyamat; már létezett számottevő magánszektor. Továbbá azért szűnhetett meg a hiánygazdaság, mert a stabilizációs aktust már az 1988–1989-es politikai fordulat *után* hajtották végre. Ez megadta a „végérvényesség” érzetét olyan alapkérdésekben, mint az állami tulajdon privilegizáltóságának megszüntetése, a szabad belépés, a magántulajdon védelme és biztosítása stb.

Ezzel szemben a Szovjetunió több utóállományában a radikális stabilizációs intézkedéseket olyankor hajtották végre, amikor még nem állt össze a fentiekben körvonalazott „minimumcsomag”, például annyira fejletlen volt a magánszektor, s annyira védett az állami szektor, hogy még nem bontakozhatott ki kellőképpen a szabad belépés, a verseny, a kereslethez való alkalmazkodás. Érthető, hogy ezekben az országokban egyszerre mutatkozik hiány és infláció.⁴⁰

³⁹ Ezt érezték a magyar állami vállalatok a KGST-piac összeomlása után, és ez készítette őket az export, illetve import gyors átállítására. Ez még a csődtörvény és a csődhullám előtt volt, vagyis megelőzte a költségvetési korlát drasztikusabb megkeményítését.

Hasonló volt a lengyel tapasztalat az 1990. januári intézkedések után.

⁴⁰ Ezt a jelenséget nevezte találoán, az 1990 előtti Lengyelország tapasztalata alapján, Kolodko és McMahon [1987] *shortage-flation*nek a stagfláció fogalom analógiájára. *Hámorei Balázs* ([1985] 173. o.) a tömör *nincsfláció* kifejezést vezette be.

Az elmondottakból az következik, hogy a hiánygazdaság felszámolása végbement fokozatosan, hosszú időszakra széthúzva vagy a kereslet-kínálat arányának hirtelen átbillenésével, rövid időszakra összetömörítve. Az utóbbi fejlődési útvonal azonban csak akkor képes tartósan felszámolni a hiányt, ha addigra már legalább egy kritikus, minimális mértékig végbement a politikai-gazdasági rendszer átalakulása.

A krónikus hiánygazdaság felszámolása a rendszerváltozás következménye. Ez a megállapítás megfordítható. Annak megfigyelése, hogy egy ország milyen messzire jutott a hiánygazdaság felszámolásában, és mennyire sikerült tartóssá tennie ezt a felszámolást, egyúttal jelzője annak is, hogy hol tart a rendszerváltásban.

Nem ez az egyedüli mérőföldkősorozat a rendszerváltás haladásának mérésére, de ez egyike a legfontosabb jelzőinek. A politika és a közgondolkodás nyelve sokszor használja ezt a formulát: „átmenet a piaci gazdaság felé”, némileg elvonatkoztatva a politikai szféra átalakulásától. Nos, egy gazdaság akkor nevezhető piacgazdaságnak, ha *nem* jellemző rá a krónikus, általános és mindent átható hiány. Ezért annak tisztázása, hogy melyik ország hol tart a hiánygazdaság felszámolásában, egyszerű, kézzelfogható, jól kvantifikálható mérőszámokat ad annak megállapítására: hol tart a piacgazdaság meghonosodásában.

Magyarország ezzel a léptékkal mérve már eléggé messzire jutott. Az előbbi gondolatmenet alapján elmondható: a magyar gazdaság piacgazdasággá vált. Igaz, a piaci mechanizmus még igen nagy súrlódásokkal működik, még nem „érett” – de már ez vált a jellemző koordinációs mechanizmussá.

Hiánygazdaság és munkaerőpiac

A tanulmány fő témája a termékek (és szolgáltatások) piaca. Most azonban, rövid kitérőként, bevonjuk az elemzésbe a munkaerőpiac vizsgálatát is.

A klasszikus szocialista rendszerben a termékipiacon mutatkozó krónikus túlkereslet hosszabb időszakait összefér azzal, hogy túlkínálat van a munkaerőpiacon. Elsősorban az elmaradott mezőgazdaságot jellemzi nyílt vagy rejtett munkanélküliség. Ezt a munkaerő-felesleget és a munkaerő-tartalék más elemeit azonban előbb-utóbb felszívja a szocializmusra jellemző erőltetett növekedés – feltéve, hogy a történelem elegendő időt hagy e folyamat befejezésére.

A Szovjetunióban és a kelet-európai szocialista országokban végbement a munkaerő-felesleg felszívása. Az akkori közgazdasági zsargon ezt úgy nevezte, hogy befejeződött a növekedés extenzív szakasza (az erőforrások mind nagyobb mértékű bevonásán alapuló szakasz), és napirendre került az intenzív szakasz, amelyben a növekedést az erőforrások hatékonyabb hasznosítása, növekvő tényezőtermelékenység révén kellett volna biztosítani.

Attól kezdve, hogy a szocialista gazdaság belép az intenzív szakaszba, a növekedés lelassul, sőt számos szocialista ország gazdasága stagnálni kezd. A gazdaság nem képes növelni a termelésbe már bevont erőforrások hatékonyságát, gyenge teljesítményt mutat a tényezőtermelékenység növelésében. Minden fejlesztési-növekedési rutin elsősorban az extenzív terjeszkedésre állt be. Ebből következik, hogy az expansziós készítés hatására minden termelési döntéshozó szeretne nemcsak több beruházáshoz jutni (beruházási éhség), hanem ezzel együtt több munkaerőhöz is. Az extenzív szakaszon túljutott szocialista gazdaságban krónikussá válik a munkaerőhiány; a munkaerőpiacon is kialakul az eladók piaca.

Köztudott, hogy a vállalaton belül alacsony a munkaerő kihasználása, azaz kapun belüli munkanélküliség mutatkozik. A puha költségvetési korlát mellett nincs kellő ösztönzés költségcsökkentésre, így a munkaerővel való takarékoskodásra sem. Ezt még fokozza a munkaerő-halmozás, az inputkészlet halmozásával analóg tendencia. Mivel állandósul a munkaerőhiány, ezért célszerű munkaerőt tartalékolni, hátha a termelésben fennakadás következik be egyik-másik munkás váratlan távolmaradása

miatt, vagy pedig azért, mert később nem lesz kivel betölteni a munkahelyet. Márcsak ezért sem bocsátják el a felesleges munkaerőt.

Ezeket a gazdasági meggondolásokat kiegészítik a politikai-etikai szempontok: a foglalkoztatás, sőt a munkahely biztonságának garantálása.

Amikor a szovjet és a kelet-európai szocialista rendszer összeomlott, gyakorlatilag mindegyik országban krónikus munkaerőhiány mutatkozott.⁴¹ Ez szerves része volt a hiánygazdasági szindrómának.

A posztszocialista átmenet során a termékek és szolgáltatások krónikus hiányának felszámolásával párhuzamosan végbemegy a munkaerőhiány felszámolása is, sőt a túlkereslet átcsap túlkínálatba. Megjelenik és egyre nő a munkanélküliség. Magyarországon 1990 májusáig a betöltetlen álláshelyek száma még felülmúlta az álláskeresők számát. Azóta a munkanélküliek száma egyre nőtt, és 1993 februárjában érte el a csúcspontot, 13,6 százalékos munkanélküliségi rátával. Azóta némiképpen csökkent, 1994 áprilisában a munkanélküliségi ráta 11,8 százalék volt. Hasonló változás ment végbe kivétel nélkül mindegyik posztszocialista gazdaságban.⁴²

Az imént ezt a kifejezést használtam: a két esemény *párhuzamosan* megy végbe. Ez azonban nem azt jelenti, hogy egymástól függetlenül zajlanak le. Alapjában véve *ugyanazok az okok*, amelyek következtében a termékhiány megszűnik, elvezetnek a munkaerő iránti túlkereslet megszűnéséhez, majd e folyamat folytatásaként a munkaerő túlkínálatához, illetve e túlkínálat nagyarányú növekedéséhez.⁴³ Csupán néhány tényezőfő emelek ki, a teljesség igénye nélkül.

A makrokereslet elszaladásának leblokkolása, a makrokereslet stagnálása-visszaesése, a beruházási éhség megszűnése véget vet a munkaerő iránti éhségnek is. Sokkal kevesebb új munkahelyet teremtenek, mint amikor tetőzött az erőltetett növekedés.

Ugyanakkor mind több régi munkahelyet szüntetnek meg. Az állami vállalat költségvetési korlátjának megkeményedése költségérzékennyé teszi a termelést. Míg a rendszerváltás előtt az állami vállalatok szemet hunytak a kapun belüli munkanélküliség fölött, most ezt egyre kevésbé engedhetik meg maguknak. Ugyanakkor a politikai környezet megváltozása, a teljes foglalkoztatás és a munkahely biztonsága elvének hivatalosan deklarált feladása módot is ad arra, hogy az állami vállalat elbocsátásokat hajtson végre. Ehhez hozzátehetjük: az új magánvállalatok eleve arra törekcsenek, hogy csak a valóban nélkülözhetetlen munkaerőt foglalkoztassák.

A munkaerőhiányból a munkanélküliségbe való átbillenést felgyorsítja a transformációt kísérő recesszió. Sajátos hármás összefüggés keletkezik 1. a hiány felszámolását előmozdító változások, 2. a termelés visszaesése⁴⁴ és 3. a munkanélküliség kialakulása, majd növekedése között. A makrokereslet „megfogása” (egyebek között az e célt szolgáló jövedelempolitika és monetáris politika) magával rántja a makrokinálatot is, a jól ismert multiplikátor-összefüggések következtében. A recesszió következtében csökken a munkaerő-kereslet is. A növekvő munkanélküliség miatt tovább csökken a fogyasztói kereslet, ami tovább redukálja a makrokeresletet. A recesszió nyomán nemcsak munkaerőből, hanem termékekből is túlkínálat mutatkozik. Vagy

⁴¹ A magyarországi munkaerőhiány méréséről és dinamikájáról lásd *Fazekas-Köllő* [1985].

⁴² Egyes posztszocialista országokban, például Oroszországban igen lassan nő a munkanélküliség. Számos jel arra mutat: ez éppen azért történik így, mert *nem* megy végbe konzisztens módon az átalakulás. Továbbra is puha a költségvetési korlát, számos tönkremenésre ítélt vállalat életben marad, és képes a tulajdonképpen feleslegessé vált munkaerőt visszatartani.

⁴³ Félreértések elkerülésére: nem azt állítom, hogy a termékhiány megszűnése lenne a munkaerőhiány megszűnésének, majd a munkanélküliség kialakulásának oka. Nézetem szerint a termékhiány és a munkaerőhiány felszámolása jórészt közös okokra vezethető vissza.

⁴⁴ A termelés visszaesésének több oka van; a jelen tanulmányban körvonalazott folyamat csupán az egyik mozzanata ennek az összetett ok-okozati összefüggésnek. Lásd *Kornai* [1993c].

ha nincs is felhalmozódó outputkészletek formájában kézzelfoghatóan megnyilvánuló túlkínálat, de nő a kihasználatlan termelőkapacitás, és ezzel együtt nő a névleges (notional) túlkínálat.⁴⁵ A tényleges termelés lényegesen kisebb a potenciális outputnál. Ilyenformán a korábbi túlkeresleti gazdaság most már szemmel láthatóan az ellenkezőjébe, túlkínálati gazdaságba csapott át.

A fentiekben csupán röviden érintettem az átmenet, a hiányból a többletbe való átbillenés mechanizmusát és mozgatórugóit. Túlnőne a jelen tanulmányon annak tisztázása: miért *tartósul* a munkanélküliség? Vannak jól ismert részmagyarázatok; a teljesség igénye nélkül csak néhányat említek meg.

– A termelés állandó átstrukturálódása miatt nincs összhangban a munkaerő keresletének és kínálatának összetétele. Minél nagyobb az átstrukturálódás mélysége és sebessége (márpedig a posztszocialista gazdaságban még hosszú ideig igen nagy lesz), annál nagyobb a súrlódás okozta munkanélküliség.

– A munkaadónak érdeke lehet a szűkebb foglalkoztatás összekapcsolása magasabb bér fizetésével, mert akkor a munkanélküliségtől való félelem magasabb teljesítményre készítet. (*Efficiency wage* elmélet.)

– A ténylegesen foglalkoztatottak lehetőleg maguknak harcolnak ki magasabb bért, még akkor is, ha a magasabb bérszint szűkíti a foglalkoztatást. (*Insider-outsider* elmélet).

– Ha a foglalkoztatás túl messzire megy, túlságosan közeledik a valóban teljes foglalkoztatáshoz, akkor ez béremelkedést és inflációs nyomást gerjeszt, s ezért ettől a magas foglalkoztatási szinttől visszaretten a gazdaság (*natural rate* hipotézis).

– Összefüggés van egyfelől a korlátozott verseny, másfelől a gazdaság keynesi típusú alulfoglalkoztatottsága között.⁴⁶

Most csak címszavakban utaltam a legismertebb elméletekre. Kibontakozóban van a felsorolt (és néhány más, itt nem említett) elméletek szintézise.⁴⁷ Kérdés: vajon ezek az elméletek együttvéve nem sugallják-e azt a gondolatot, hogy a kapitalizmusnak immanens tulajdonsága a krónikus munkanélküliség?

Itt számos nehéz elméleti kérdés merül fel. A *szocializmusra* vonatkozóan sok elméleti vizsgálat, tapasztalat és vita után határozottan merném állítani: a krónikus hiánygazdaság *rendszerspecifikus* vonás. A gazdasági fejlettség bizonyos fokán a termékek krónikus hiányával párhuzamosan kialakul a munkaerő krónikus hiánya is.

Az a sejtésem, hogy a *kapitalizmusnak* hasonlóan rendszerspecifikus vonása a valóságos vagy névleges (notional) túlkínálati jelenségek gyakorisága, a korlátozott versennyel járó többletkapacitás, valamint a krónikus munkanélküliség. Ha a szocialista rendszerre a hiánygazdaság jellemző, akkor a kapitalista rendszer „többletgazdaságként” jellemezhető.

A piactudományok mikropiaci többnyire sokkal közelebb vannak a walrasi egyensúlyi állapothoz (kínálat egyenlő kereslet), mint a szocialista gazdaság mikropiaci. De azért persze a piactudományokban is megfigyelhetőek a walrasi egyensúlytól való eltérések. Ott, a szocialista gazdasághoz viszonyítva, más az eltérések előjelének relatív gyakorisága. A szocialista rendszerben jóval gyakoribbak, nagyobbak és tartósabbak voltak a (tényleges és névleges) túlkeresleti jelenségek, mint a túlkínálatiak. Ezzel szemben a kapitalista rendszerben gyakoribbak, nagyobbak és tartósabbak a (tényleges és névleges) túlkínálati jelenségek, mint a túlkeresletiek.

⁴⁵ A névleges túlkínálat fogalmáról lásd a 21. lábjegyzetet.

⁴⁶ Ezt az összefüggést igazolja a korlátozott verseny egy speciális modelljén Hart [1982].

⁴⁷ A legjelentősebb új eredmény a szintetizálás terén Phelps Structural Slumps című könyve [1994]. Ha a kifejezés mód és a terminológia számos lényeges különbségétől eltekintünk, e könyv és a jelen tanulmány mondanivalója kompatibilis egymással. Phelps érvelése alátámasztani látszik a szocialista és a kapitalista gazdaság munkaerőpiacának itt előadott összehasonlítását.

A sejtés szót használtam – ennél határozottabb állítást nem mernék megkockáztatni. Nehéz elválasztani, hogy e jelenségekből mennyi az, ami ciklikus jellegű, mennyi tulajdonítható az adaptáció elkerülhetetlen súrlódásainak – és mi az, ami magából a rendszerből következik.

Miközben az üzleti ciklusnak és a munkanélküliségnek óriási irodalma van, amelyet megosztottság és éles viták jellemeznek, tulajdonképpen igen kevés szó esik arról, hogy a mai kapitalista világ gondjaiból mi a „rendszer-specifikus”. A szakma legtöbb nyugati művelője számára egyszerűen adott a kapitalista piacgazdaság rendszere; szokatlan maga a kérdésfeltevés is.⁴⁸ A rendszer-specifikus jelleg vizsgálatához egyrészt történelmi nézőpont kell, másrészt a kapitalizmustól eltérő rendszerekkel való összehasonlítás. A poszt-szocialista transzformáció egyedülálló lehetőséget ad erre a történelmi összehasonlító szemléletre.

Értékelés

Végezetül rátérek a változások *értékelésére*. Mennyiben minősíthető kedvező vagy kedvezőtlen fejleménynek a hiánygazdaság felszámolása? Nem törekszem egyetlen átfogó összegzésre, hanem megkísérlem elemeire bontani a hatásokat.

A fogyasztói jólét

A krónikus hiánygazdaságban a fogyasztó jólétét nem csupán az határozza meg, amit ténylegesen elfogyaszt, hanem a vásárlást megelőző és kísérő körülmények is.

Míg a vevők piacán a tranzakcióval összefüggő fáradság, információs és keresési erőfeszítés főképpen az eladóra hárul, addig az eladók piacán fordított a helyzet. Minden család szabadidejéből kénytelen hosszú órákat feláldozni sorban állásra, illetve keresésre.⁴⁹

Ha végül is vásárlásra kerül sor, gyakori a kényszerhelyettesítés. Ez, a hasznossági elmélet nyelvén, azt jelenti, hogy a vevő kénytelen kisebb hasznossággal megelégedni. Ugyanez történik akkor is, intertemporális értelemben, amikor a vevő a hiány kényszerítő hatására elhalasztja a vételt. Még nagyobb a fogyasztói jólétben elszenvedett veszteség, ha a vevő teljesen feladja eredeti vételi szándékát.

A vevő közérzetét tovább rontja a kiszolgáltatottság, az a körülmény, hogy az eladó gorombán bánik vele, kénytelen előtte megalázkodni, hizelegni neki vagy megvesztegetésével próbálkozni.

Ez a sokféle fogyasztói veszteség szűnik meg a hiánygazdaság felszámolásával.

Olyan változásokról van szó, amelyeket lehetetlen alkalmas szintetikus mutatószámmal reprezentálni. A szokványos statisztika csak a fogyasztás mennyiségét és összetételét tükrözheti, de nem fejezi ki a fogyasztáshoz kapcsolódó fáradság és csalódás okozta veszteségérzetet.

⁴⁸ Ez a fajta kérdésfeltevés jóformán a kapitalista rendszer ellenfelei, marxisták, szélső baloldaliak számára van fenntartva. Holott ez jól értelmezhető kérdés azok számára is, akik hívei a rendszernek. Erre a szempontra még visszatérek a tanulmány zárófejezetében.

⁴⁹ Természetesen az eladók versenye sem menti fel a vevőt a keresés és információszerezés minden fáradsága alól. Különösen a korlátozott verseny körülményei között bonyolult feladat a helyettesítők közötti választás, a nagyszámú minőségi paraméter és a relatív árak együttes mérlegelése alapján. Minél fejlettebb a gazdaság, és minél gazdagabb a választék, annál nehezebb a választás.

A leginkább félrevezető a reálbérindexek felhasználása, a piaci helyzet drámai változásai közepette. Mit jelent az áremelkedés egy olyan áru esetében, amely a hivatalos állami árjegyzék szerint korábban olcsó volt, de nem lehetett kapni, most pedig a szabadpiacon drága, de kapható?⁵⁰ Ez a változás, *ceteris paribus*, csökkenti a reálbérindexet, miközben kétségkívül növeli az egyén jólétét, a vásárló által élvezett hasznosságot, feltéve, hogy a jólét meghatározó gazdaságszociológiai tényezők közé besoroljuk a hiány okozta veszteségérzeteket is.

Ha statisztikailag nehéz vagy éppenséggel lehetetlen is „megfogni” a hiány felszámolásának ezt a kedvező hatását, kérdés: vajon mennyire értékelik ezt az érintettek, a változást átélő egyének? Valószínűleg sokkal kevésbé értékelik utólag a hiány megszűnését, mint amennyire értékelték előzetesen, még a változás megtörténte előtt a hiány okozta veszteségeket. A hiány megszűnését a mai magyar vásárló megszokta, természetesnek veszi, és ezért nem is örül neki különösképpen. A hasznossági elmélet nyelvén azt így fejezhetném ki: meghatározott kedvezőtlen esemény (a vevő által érzékelt hiánygazdasági körülmények) megszűnésének hasznossága nem azonos (esetünkben kisebb), mint *ugyanazon* esemény létének *disutility*-je, hasznosságcsökkentő hatása.⁵¹ A változást irányító politikus haragudhat ezért, és hálátlanak bélyegezheti az embereket – ettől azonban nem fog módosulni az emberi természet. Ugyanaz a háziasszony, aki elkekeredve állt sorban a hentesnél, és örült, ha válogatás nélkül bármilyen húst odalöktek elé, ma nemcsak közönyösen, hanem sokszor inkább bosszankodva szemléli a nagy választékot, és elkekeredett a hús magas ára miatt. Különösen akkor „hálátlan” a húshiány megszűntéért, ha kispénzű, és nem engedheti meg magának, hogy a kedvére való húst megvegye.

Ez a példa nemcsak az emberi természet „feledékenységére” világít rá rendszerek összehasonlítása közben, hanem egyúttal arra is, hogy a piaci rezsimváltásnak *disztributív* következményei vannak. Tegyük fel, az egyszerűség kedvéért, hogy mindkét rezsimben pontosan azonos mennyiségű és összetételű árut adnak el a vevőknek, de ez a termékhalmoz nem elégíti ki az összes potenciális vevő szükségletét. Mindkét rezsim meghatározott szelekciós kritériumokat alkalmaz annak kiválasztására, ki kapja meg az árut, és kit zárnak ki. A hiánygazdaság szelekciós folyamataiban sokféle elv keveredik: érdem, a hatalom iránti lojalitás és a hierarchiában betöltött pozíció, rászorultság, összekötetés és megvesztegetés, a sorba való belépés időpontja, valamint a véletlen. E kritériumok konkrét keveréke országonként, korszakonként és piaconként variálódott. A piacgazdaságban is többféle kritérium hat, de kétségkívül szoros pozitív korreláció van a jövedelmi helyzet (amelynek alakulása természetesen ugyancsak többféle tényezőtől függ) és a vásárlási szándék teljesülése között. Itt elsősorban „a pénz beszél”.

⁵⁰ Meggyőzően mutatja be ezt a problémát *Berg–Sachs* [1992].

⁵¹ Ezt az aszimmetriát nem fejezik ki a fogyasztói magatartást leíró szokványos hasznosság függvények. Az aszimmetria modellezése nagy technikai nehézségekkel járna, és mélyreható elméleti revíziót igényelne.

Akárcsak a klasszikus fizika, a közgazdaságtan „főáramlata” is a reverzibilitás hallgatóságos feltételezésével szerkeszti meg elméleteit. Az időben irreverzibilitás figyelembevételére jelentős lépések történtek a fizika egyes ágaiban. A közgazdasági elméletnek ez irányú revíziója még alig indult meg. A közgazdaságtan „főáramlatán” kívül jelentek meg azok a figyelemre méltó munkák, amelyek már beépítik az elméletbe az irreverzibilitás gondolatát. Lásd az evolúcionista iskola képviselőinek munkáit, *Arthur* [1984], *Marshall* [1953] és *Nelson–Winter* [1982].

A biztonságérzet

A szocialista rendszernek ugyanazok a vonásai, amelyek a hiánygazdaságot létrehozzák, egyúttal sajátos stabilitást generálnak az árakban, bérekben, foglalkoztatásban és szociális ellátottságban. E vonásokat már korábban elemezte a tanulmány, most csupán a biztonságérzetre gyakorolt hatás szempontjából tekintjük át őket. A hiánygazdaság felszámolása összefonódik e biztonságérzet megrendülésével.

A központilag szigorúan szabályozott és hosszú időre rögzített árak és bérek merevsége nehezíti a gazdaság alkalmazkodóképességét, és súlyosan rontja a hatékonyságot. Ugyanakkor növeli a háztartás biztonságát jövőre anyagi helyzetének előrelátásában. Ehhez képest a piac ár- és béringadozásai, az árfolyamok és kamatlábak ingadozásai sokkal kiszámíthatatlanabbak.

A szocialista rendszer állami újraelosztás útján, alacsony szinten, de bizonyos fókig átlátható szabályok szerint biztosít szociális szolgáltatásokat. Mivel ezek teljesen vagy csaknem teljesen ingyenesek, krónikus hiány mutatkozik szinte valamennyiből. Amilyen mértékben átkerülnek e szolgáltatások a piaci szférába, olyan mértékben számolódnak fel a hiányjelenségek – de ennek függvényében szorul szűkebb sávba az államilag garantált ellátás.

Amint arról már részletesen szó volt az előző fejezetben, nemcsak az áruk piaca, hanem a munkaerőpiac is átbillen eladók piacából vevők piacává. Mindaz, amit az előbbi alfejezetben a *fogyasztó* nyereségének tekintettünk az árupiacon (kevesebbet kell a kínálatot keresnie, inkább válogathat, nem kell megalázkodnia az eladó előtt), az a *munkavállaló* vesztesége a munkaerőpiacon. Most neki kell munkát keresnie, nem válogathat munkahelyek között, ő kerülhet megalázó helyzetbe. Esetleg ugyanaz az egyén egyszerre nyertes fogyasztóként, és vesztes munkavállalóként. A hiánygazdasággal együtt véget ér a foglalkoztatás és a munkahely garantált biztonsága.

Az állampolgár függősége – a bürokrácia és a gazdaság kapcsolata

Senki sem „tervezte meg” előre, hogy a szocialista rendszer hiánygazdaságként működjék. De ha már a hiánygazdaság kialakult, akkor jól szolgálta a pártállam egyeduralmát, a bürokratikus hierarchia hatalmát.⁵² A hiány súlyosan korlátozza az egyén választási lehetőségét. A hiány az egyik fontos biztosítéka annak, hogy az egyén az állami termelővállalattól és a pártállami bürokráciától függő viszonyban éljen.⁵³ Ezt mindennapos tapasztalataival átélte nemcsak a fogyasztó, de a vállalati igazgató is. A lakosság kollektívan is kiszolgáltatott a legfelsőbb vezetés politikai döntéseinek, amely szuverén módon határozhat kínálatról, keresletről, árakról, bérekről, a hiány mértékéről és eloszlásáról.

A hiánygazdaság felszámolása megszünteti ezt a fajta kiszolgáltatottságot. Nem akarom a vevők piacát idealizálni; nem hiszem, hogy az a korlátlan fogyasztói szuverenitás megtestesítője. A fogyasztó ízlését erősen befolyásolják a termelők, nemritkán manipulatív módon. De mindezt csak korlátok között tehetik. A piac olyan mechanizmus, amely súrlódások közepette ugyan, de eléggé nagy mértékben hozzáigazítja a termelést a fogyasztó preferenciájához. Vagy legalábbis a fogyasztónak jóvá kell hagynia vásárlási választásaival, ha a termelő valami újjal próbálkozik; nem lehet tartósan erőszakot elkövetni a vevőn.

A mindenkori parlament és kormányzat, még ha demokratikus államformában működik is, bizonyos fókig befolyásolhatja és korlátozhatja a fogyasztói akaratot.

⁵² A hiány létrejöttének indítékai közül ezt emeli ki *Shleifer–Vishny* [1992].

⁵³ Ahogy ezt *Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György* [1991] szemléletesen kifejezte: diktatúrát gyakorolnak a szükségletek felett.

Ehhez azonban hozzá kell tenni: minél inkább demokratikus a rendszer, annál kevésbé diktálhat a fogyasztónak.

Végeredményben a hiánygazdaság felszámolása növeli a szabadságjogokat.⁵⁴

A bürokrácia és a gazdaság alanyai közötti viszony tárgyalása kapcsán érdemes megemlíteni még egy jelenséget: a korrupciót. A hiánygazdaságban is létezett korrupció: a vevő akart ily módon – az eladó, illetve a kiutalást végző bürokrata megvesztegetésével – hozzájutni a kívánt áruhoz vagy szolgáltatáshoz. A hiánygazdaság felszámolásával, a magánvállalkozás körének gyors kibővülésével a korrupció iránya megváltozik: most az *eladó* akar vesztegetéssel állami megrendeléshez jutni. Emellett megjelenik a korrupció mindenütt, ahol a magánvállalkozó sikere az állami tisztviselő akciójától is függ: ki és milyen feltételek között jut hozzá a privatizálásra kerülő állami tulajdonban lévő vagyontárgyhoz, kapja meg valamely állami épület vagy telek bérleti jogát, kap engedélyt egy államilag szabályozott tevékenységhez és így tovább. Most már sokkal több az olyan gazdag üzletember, aki nagy összegeket szánhat vesztegetésre. A szocialista rendszer felszámolásával együtt a represszió is lazul; a szabadságjogok kiterjesztésének nagy vívmánya kínos melléktermékként magával hozza az ellenőrzés fellazulását. A korrupció, különösen az átmenet még nem eléggé konszolidált időszakában, tömegesebbé és szembeötlőbbé válik.

Növekedés, minőségi fejlődés és műszaki haladás

Mindaz, amit a változás előnyeiről és hátrányairól eddig elmondtam, a kétféle állapot statikus összehasonlításából adódik. Ehhez még hozzá kell tennünk azokat a hatásokat, amelyek a rendszer működésének dinamikájára gyakorolnak befolyást.

A gazdaság mennyiségi növekedésére, amelyet például az aggregált output mutatóival mérhetünk, első közelítésben negatívan hat a változás. A szocialista rendszer kezdeti gyors növekedésének fő hajtóereje, a beruházási éhség többek között arra a várakozásra épült, hogy a hiány fennmarad, és gyakorlatilag bármilyen kibocsátás értékesíthető; tehát a növekedést sohasem fékezi le a kereslet korlátozott volta. Ez a régi hajtóerő a posztoszocialista átmenet során megszűnik, miközben a profitmotívum által gerjesztett új hajtóerők kezdetben még gyengék. Ehhez még hozzájárulnak az „átbillenést” kísérő egyéb recesszív hatások is.

Ugyanakkor a piaci rezsimváltás előnyös változásokat kényszerít ki a termelés hatékonyságában. E változások egy része gyorsan megmutatkozik, és hamar érezteti a hatását a vállalat mindennapi életében. Csökken az inputok beszerzése körüli bizonytalanság, kevesebb a zökkenő az anyagok, félkész termékek, alkatrészek beszerzésében, megszűnik a munkaerőhiány, leépül a kapun belüli munkanélküliség. Mindez elősegíti a termelési tényezők hatékonyabb kihasználását, ami előbb-utóbb hozzájárul a gazdaság gyorsabb növekedéséhez.

Még ennél is fontosabb a hosszú távú hatás. A hiánygazdaság a legsúlyosabb, legvégzetesebb kárt azzal okozza, hogy – más hátráltató tényezőkkel együtt – visszatartja a műszaki haladást. Megfosztja a gazdasági életet attól a hajtóerőtől, amit a rivalizálás újításra ösztönző hatása jelent. A két rendszer versenyében gazdasági téren elsősorban azért maradt alul a szocializmus, mert hosszú távon elmaradt a munka termelékenységének a növelésében.

⁵⁴ Pontosabban azt, amit az etika „negatív” szabadságnak nevez: azaz amikor valamitől (például az állami repressziótól vagy az életünkbe való beavatkozásától) szabadok vagyunk. A „pozitív” szabadság kiterjesztése (amikor valamihez szabadok vagyunk) a jelen összefüggésben attól függ, hogy milyen erőforrások és javak állnak az egyén rendelkezésére, azaz az általános jólétől és a jövedelemeloszlástól.

A politikai-gazdasági rendszerek összehasonlításából azt a meggyőződést merítettem, hogy az átbillenés az eladók piacából a vevők piacába ezen változtatni fog. Bizonyosnak tartom, hogy a posztszocialista régióban is felgyorsul majd a másutt kidolgozott újítások elterjedése, sőt bizonyára feltűnnek majd az igazi úttörő, eredeti újítások is. Itt azonban csupán a bizakodásomat tudom kifejezésre juttatni; a tényekre, amelyek bizonyítják vagy cáfolják ezt a prognózist, még várni kell.

Az értékelés összegezése

A transzformáció és ennek keretében a hiánygazdaság felszámolása előnyös és hátrányos, örvedetes és fájdalmas változások együttese. Arra törekedtem, hogy tárgyilagosan bemutassam mind a kedvező, mind a kedvezőtlen hatásokat. A gazdaság áttér az egyik normálpályáról a másikra. A normál jelző is kifejezi: itt nem idealizált, tiszta és végtelen tulajdonságokkal rendelkező elméleti modellekről van szó, hanem valóságos történelmi képződményekről, amelyekben keveredik a „jó” és a „rossz”. Mindkét pályát olyan tulajdonságok együttese jellemzi, amelyek megítélése az ítéletet kimondó egyén vagy csoport értékrendjétől függ.

Nem akarom elhallgatni saját ítéletemet: saját értékrendem szerint az előnyök túlsúlyban vannak a hátrányokkal szemben. A hiánygazdaság megszüntetését a posztszocialista átalakulás vívmányának tartom, miközben tisztában vagyok azzal, hogy e vívmánynak keserves költségei is vannak.

Feltételezhető, hogy az emberek számottevő része, más értékrend alapján, kedvezőtlenebb értékítéletet alkot.⁵⁵ Sok minden magyarázhatja ezt. Egyeseknél a már korábban említett történelmi feledékenység, amely elmosta a hiány okozta szenvedések és veszteségek emlékét. Másoknál az a körülmény, hogy a vevők piacára való áttérés redisztributív hatása nem a nyertesek, hanem a vesztesek közé sodorta. Végül van még egy körülmény a közhangulat megmagyarázására. A rendszereket összehasonlító elméleti kutató szemében perdöntő érv a hosszú távú hatás; elsősorban az, hogy miképpen hat majd a hiánygazdaság felszámolása a munkatermelékenység alakulásának tartós trendjére. Az emberek többsége azonban, érthető módon, keveset törődik ezzel, és türelmetlenül várja élete közvetlenül érzékelhető jobbra fordulását.

Míndez megmagyarázza, hogy az emberek számottevő része nem tulajdonít különösen nagy fontosságot a hiánygazdaság felszámolásának, holott ez a posztszocialista átmenet egyik legfontosabb, leginkább kézzelfogható és hosszú távon különösen sokat jelentő fejleménye.

Hivatkozások

- ARTHUR, W. B. [1984]: Competing Technologies and Economic Prediction. Options (IIASA, Laxenburg, Austria), április, 10–13.
 BALASSA ÁKOS [1993]: Makrogazdasági folyamatok, 1986–1992. Kézirat. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
 BARRO, R. J.–GROSSMAN, H. I. [1971]: A General Disequilibrium Model of Income and Employment American Economic Review, március, 61. évf., 1. sz., 82–93. o.
 BAUER TAMÁS [1981]: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

⁵⁵ Egy 1991-ben lefolytatott kikerdezés során a válaszolók 59 százaléka úgy vélekedett, hogy az árakat még akkor is alacsonyan kell tartani, ha emiatt bizonyos termékekből hiány lesz. (Lásd Lázár [1993] 43. o.)

- BAUMOL, W. J., PANZAR, J. C. és WILLIG, R. D. [1982]: Contestable Markets and the Theory of Industry Structure. Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- BENASSY, J.-P. [1993]: Non-Clearing Markets: Microeconomic Concepts and Macroeconomic Applications. *Journal of Economic Literature*, június, 31. évf., 2. sz., 732–761. o.
- BERG, A.–SACHS, J. [1992]: Structural Adjustment and International Trade in Eastern Europe: The Case of Poland. *Economic Policy*, április, 7. évf., 14. sz., 117–173. o.
- BRABANT, J. M. VAN [1990]: Socialist Economics: The Disequilibrium School and the Shortage Economy. *Journal of Economic Perspectives*, tavasz, 4. évf., 2. sz., 157–175. o.
- BUCKLEY, R.–DÁNIEL ZSUZA–THALWITZ, M. [1993]: The Welfare Cost and Transparency of Housing Policies in Socialist Economies: The Hungarian Experience. Kézirat, World Bank, Washington, D. C.
- BURKETT, J. P. [1988]: Slack, Shortage and Discouraged Consumers in Eastern Europe: Estimates Based on Smoothing by Aggregation. *Review of Economic Studies*, július, 55. évf., 3. sz., 493–505. o.
- CHAMBERLIN, E. H. [1962] (1933): The Theory of Monopolistic Competition. Harvard University Press., Cambridge, Mass.
- CHIKÁN ATTILA [1984]: A vállalati készletezési politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- CHIKÁN ATTILA [1994]: Joint Micro and Macro Effects on Inventories in the Transition Economics. *International Journal of Production Economics*. Megjelenés alatt.
- DÁNIEL ZSUZA [1989]: Housing Demand in a Shortage Economy: Results of a Hungarian Survey. *Acta Oeconomica*, 41. évf., 1–2. sz. 157–180. o.
- DAVIS, C.–CHAREMZA, W. W. [1989] (szerk.): Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies. Chapman and Hall, London.
- DIXIT, A. K.–STIGLITZ, J. E. [1977]: Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity. *American Economic Review*, június, 67. évf., 3. sz., 297–308. o.
- DOMAR, E. [1989]: The Blind Men and the Elephant: An Essay on Isms. Megjelent *E. Domar: Capitalism, Socialism, and Serfdom*. Cambridge University Press, Cambridge, 29–46. o.
- FAZEKAS KÁROLY–KÖLLŐ JÁNOS [1985]: Fluctuations of Labour Shortage and State Intervention after 1968. Megjelent: Labour Market and Second Economy in Hungary. Szerk.: *Galasi Péter és Sziráczi György*. Campus Verlag, Frankfurt.
- GÁCS JÁNOS [1991a]: A liberó második éve. Figyelő, 1991. január 3.
- GÁCS JÁNOS [1991b]: A magyar külkereskedelem liberalizálása, 1968–1990. Megjelent: Külgazdasági liberalizálás. Szerk.: *Köves András és Márter Pál*. Kopint–Datorg és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 223–240. o.
- GÁCS JÁNOS [1994]: Trade Liberalization in the CSFR, Hungary, and Poland: Rush and Reconsideration. Megjelent: International Trade and Restructuring in Eastern Europe. Szerk.: *Gács János és Georg Winckler*. IIASA és Physica-Verlag, Laxenburg. 123–151. o.
- FEHÉR FERENC–HELLER ÁGNES–MÁRKUS GYÖRGY [1991] (1983): Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi Kiadása, Budapest.
- GOLDFELD, S. M.–QUANDT, R. E. [1990a]: Rationing, Defective Inputs and Bayesian Updates under Central Planning. *Economics of Planning*, 23. évf., 3. sz., 161–173. o.
- GOLDFELD, S. M.–QUANDT, R. E. [1990b]: Output Targets, Input Rationing and Inventories. Megjelent: Optimal Decisions in Market and Planned Economies. Szerk.: *Richard E. Quandt és Dusan Triska*. Westview Press, Boulder, Co. 67–81. o.
- GOMULKA, S. [1987]: A Kornai-féle puha költségvetési korlát és a hiányjelenségek: bírálat és módosítás. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz., 868–880. o.
- GROSFELD, I. [1989]: Disequilibrium Models of Investment. Megjelent: Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies. Szerk.: *C. Davis és W. W. Charemza*. Chapman and Hall, London. 361–374. o.
- HÁMORI BALÁZS [1985]: A szocialista gazdaság elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HARE, P. [1989]: The Economics of Shortage in the Centrally Planned Economies. Megjelent: Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies. Szerk.: *Christopher Davis és Wojciech W. Charemza*. Chapman and Hall, London. 49–81. o.
- HART, O. D. [1982]: A Model of Imperfect Competition with Keynesian Features. *Quarterly Journal of Economics*, február, 47. évf., 1. sz., 109–138. o.
- HART, O. D. [1984]: Imperfect Competition in General Equilibrium: An Overview of Recent Work. Megjelent: *Frontiers of Economics*. Szerk.: *K. J. Arrow és S. Honkapohja*. Blackwell, Oxford.
- KAPITÁNY ZSUZA–KORNAI JÁNOS–SZABÓ JUDIT [1982]: A hiány újratermelése a magyar autópiacon. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz., 300–324. o.
- KAPITÁNY ZSUZA [1989]: Kereslet és kínálat a 80-as évek autópiacon. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz., 592–611. o.
- KAPITÁNY ZSUZA [1993]: Elosztási mechanizmusok és vevői viselkedés Kelet-Európa autópiacon. Kandidátusi értekezés, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

- KOLODKO, G. W.–MCMAHON, W. W. [1987]: Stagflation and Shortageflation: A Comparative Approach. *Kyklos*, 40. évf., 2. sz., 176–197. o.
- KOPINT–DATORG [1994]: Ipari konjunktúrateszt eredmények. 4. negyedév.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1978]: A hiány újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz., 1034–1050. o.
- KORNAI JÁNOS [1980]: A hiány. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993a]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993b]: A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztzocialista rendszerben. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz., 382–395. o.
- KORNAI JÁNOS [1993c]: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz., 569–599. o.
- KORNAI JÁNOS–WEIBULL, J. W. [1983]: Paternalizmus, vevők piaca, eladók piaca. *Sigma*, 16. évf., 3. sz., 169–184. o.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1992]: Magyar statisztikai évkönyv 1991. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1994]: Statisztikai Havi Közlemények. 1. szám.
- KRUGMAN, P. R. [1979]: Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade. *Journal of International Economics*, november, 9. évf., 4. sz., 469–479. o.
- KUENNE, R. E. [1967]: Quality Space, Interproduct Competition, and General Equilibrium Theory. Megjelent: *Monopolistic Competition Theory: Studies in Impact*. Szerk.: R. E. Kuenne. J. Wiley, New York.
- LACKÓ MÁRIA [1976]: Lakossági megtakarítás és ellátási helyzet. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz., 535–551. o.
- LACKÓ MÁRIA [1989]: A beruházási hitelpiac feszültségeinek újratermelődése Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz., 1323–1341. o.
- LASKI, K.–BHADURI, A.–LEVCIK, F.–AVRAMOVIĆ, D.–FATH, J.–LANDESMANN, M.–ROSATI, D. K. [1993]: Transition from the Command to the Market System: What Went Wrong and What to Do Now? Kézirat. WIIW, Bécs.
- LÁZÁR GUY [1993]: Jólét vagy szabadság? Közvélemény-kutatások a rendszerváltásról. *Mozgó Világ*, 8. sz., 39–51. o.
- LIPTON, D.–SACHS, J. [1990]: Creating a Market Economy In Eastern Europe. *Brookings Papers on Economic Activity*, tavasz, 1. sz., 75–133. o.
- MALINVAUD, E. [1977]: *The Theory of Unemployment Reconsidered*. Basil Blackwell, Oxford.
- MARSHALL, A. [1953] (1920): *Principles of Economics*. Nyolcadik kiadás. Macmillan, London.
- MARTOS BÉLA [1983]: Gazdasági szabályozási struktúrák és működésük. A nem walrasi eset. Kézirat, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- MURAKÖZY LÁSZLÓ [1993]: Az átmenet költségvetése Magyarországon, 1986–1992. Kézirat, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- NELSON, R.–WINTER, S. [1982]: *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- NUTI, D. M. [1986]: Hidden and Repressed Inflation in Soviet-Type Economies: Definitions, Measurements and Stabilization. *Contributions to Political Economy*, március, 5. évf., 37–82. o.
- PHELPS, E. S. [1994]: *Structural Slumps. The Modern Equilibrium Theory of Unemployment, Interest, and Assets*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- PORTES, R.–QUANDT, R. E.–WINTER, D.–YEO, S. [1987]: Macroeconomic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland, 1955–1980. *Econometrica*, január, 55. évf., 1. sz., 19–41. o.
- PORTES, R.–WINTER, D. [1980]: Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies. *Review of Economic Studies*, január, 47. évf., 1. sz., 137–159. o.
- ROBINSON, J. [1933]: *The Economics of Imperfect Competition*. Macmillan, London.
- ROSATI, D. K. [1993]: Poland: Glass Half Empty. Megjelent: *Economic Transformation in Central Europe*. A Progress Report. Szerk.: Richard Portes. Centre for Economic Policy Research, London. 211–273. o.
- ROSE, R.–HAERPFER, C. [1993]: Adapting to Transformation in Eastern Europe: New Democracies Barometer—II. *Studies in Public Policy*, No. 212, Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow.
- SACHS, J. D.–LARRAIN, F. B. [1993]: *Macroeconomics in the Global Economy*. Harvester Wheatsheaf, New York.
- SCHUMPETER, J. A. [1976] (1942): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper and Row, New York.
- SCITOVSKY, T. [1985]: Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism. *Kyklos*, 38. évf., 4. sz., 517–536. o.
- SHLEIFER, A.–VISHNY, R. [1992]: Pervasive Shortages under Socialism. *RAND Journal of Economics*, 23. évf., 2. sz., 237–246. o.

